

“...НАРОДЕ МІЙ, ДО ТЕБЕ Я ЩЕ ВЕРНУ...”

**Ювілейна вчена рада Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка
НАН України, присвячена 70-літтю Василя Стуса**

Микола Жулинський

Важко сприймається сьогоднішня врочистість — ювілейне, з нагоди 70-річчя Василя Стуса, засідання вченої ради Інституту літератури імені Тараса Шевченка, в якому аспірант Стус провчився неповних два роки. Того інституту, який найжачився на нього після заклику на прем'єрі фільму Сергія Параджанова “Тіні забутих предків” у кінотеатрі “Україна” 4 вересня 1964 року підвестися з місць у протесті проти арештів української інтелігенції, які прокотилися Україною. Зразу ж за вказівкою ЦК Компартії України й КДБ України Василя Стуса виключають з аспірантури. Таке ж відторгнення від інституту відбулося й щодо Івана Дзуби, Івана Світличного, Юрія Бадзя, Михайлини Коцюбинської... Їх, гордих шістдесятників, які підносили голос на захист української мови, національної культури, вимагали свободи творчості, свободи творчого самовиявлення, було небагато:

Бо — горстка нас. Малесенька щопта.
Лише для молитов і сподівання.

Василь Стус передчував, що це “нестерпна рідна чужина, / цей погар раю, храм, зазналий скверни”, це “царство німоти”, яким була тогочасна Україна, вимучуватиме його сумління й не відпустить — буде боліти, проймає душу “сторозтриклятим гнівом”, кликати й повертати до осягнення її долі. Він готував себе до служіння Україні словом. У 1959 році “Літературна Україна” опублікувала добірку його поезії, у пресі з'являються літературно-критичні статті. В.Стус активно працює над собою, вивчає філософію, теорію літератури, естетику, удосконалює знання німецької мови, перекладає Рільке, Гете, інших поетів. Потім почалася ціла смуга трагічних поневірянь і перший суд — 5 років концтаборів, 5 років заслань, коротке повернення до Києва, знову 10 років заслання, його визначають як особливо небезпечного рецидивіста. А в ніч з 3 на 4 вересня 1985 року в концтаборі смерті в с. Чусово Пермської області В.Стус помирає.

Наш Інститут літератури сповнений гордості, що в його стінах, хоча й коротко, перебував цей видатний поет, видатний правозахисник, цей великий і достойний нашої уваги та нашої пам'яті українець. І на честь цього імені ми повинні сьогодні сказати особливо теплі слова — слова вдячності Дмитру Стусу, який розпочав збирати рукописи свого батька, вивчати, досліджувати, ініціювати дуже багато цікавих проектів. Один із цих проектів — перед нами, він здійснений завдяки Д.Стусу, М.Коцюбинській, нашому колективу рукописних фондів, маємо шеститомне видання В.Стуса в 9-ти книгах, яке вважаю науковим подвигом, бо той, хто вивчав ці томи, побачив, що таку текстологічну роботу, яка тут проведена, годі й шукати. Вважаю, що за останні 25 років ця робота заслуговує на найвищу оцінку й подивування. Але Д.Стус не зупиняється, і сьогодні перед нами перший том дванадцятитомного зібрання творів В.Стуса під грифом Інституту літератури, який знову ініціював Дмитро Васильович.

Сьогодні вранці делегація від нашого інституту у складі М.Х.Коцюбинської, Д.В.Стуса, В.Г.Дончика й мене поклала квіти на могилу В.Стуса від імені Інституту літератури. Сьогодні проводимо засідання вченої ради. З ініціативи нашої та газети “День” за підтримки національної радіокомпанії в Національному університеті “Острозька академія” розпочалися дні пам’яті поета. Будуть проведені Стусівські читання, відкриється виставка творів В.Стуса в науковій бібліотеці Острозької академії. Оголошено конкурс на кращу публікацію в засобах масової інформації та на вебсайті, присвяченому поетові, який відкривають газета “День” й Острозька академія. Буде презентований перший том наукового видання творів В.Стуса й диск із записом акторського читання його поезії. Якщо пощастить зробити великий тираж цього диска, його безкоштовно передадуть навчальним закладам України. Відбудеться літературний вечір й урочиста академія пам’яті В.Стуса в Острозькій академії найближчим часом. І це — лише наближення до пізнання феномена Василя Стуса, що заповів собі: “...Голови гнути я не збирався, бодай що б там не було. За мною стояла Україна, мій пригноблений народ, за честь котрого я мушу обставати до загину”.

Михайлина Коцюбинська

У своєму останньому листі до мене, який дійшов до адресата вже після смерті автора, Василь Стус писав: “Не відчувай моєї неприсутності”. Ці слова живуть у мені як заповіт. Я завжди відчуваю його тут, поруч... Мій перший публічний виступ про В.Стуса відбувся в дуже незвичних умовах — у залі Київського облсуду на його процесі. Суддя запропонував мені дати характеристику Стусові. Я побачила, що вони все протоколюють, — що ж, слухайте! Сказала все, що думала, не вибираючи обтічних і “доречних” у такій ситуації слів. Говорячи, увесь час намагалась розвернутися до нього обличчям. Мені робили зауваження. Більше я Василя не бачила. Його неприсутність за життя намагалася долати листами, а коли його не стало, буквально з перших же днів почала збирати його твори, вчитувалась у них і готувала до друку. Я жила ними. І далі відкриваю його для себе, подумки розмовляю з ним і не відчуваю його неприсутності. І хотілося б, щоб це моє відчуття поширювалося й на інших. Щоб його ім’я, його поезія, його образ залишалися в нашому духовному просторі. Це так важливо в наш час еkleктики, імітації, глобального прагматизму й уседозволеності. Я була приємно здивована, коли моя однокласниця, росіянка, здавалося б, далека від української культури, раптом привітала мене з днем народження Стуса. Треба, щоб його образ жив серед нас. І мені здається, він живе — підтвердженням, що таке поняття, як “душі прекрасні поривання”, — не порожній звук.

Присутність Стуса — це й видання його творів, наукове і для широкого читача, і гідне, на сучасному рівні, філологічне й філософське осмислення його творчості. І тут, безперечно, маємо досягнення. Добре, що в ювілейні дні розмова про Стуса відбулася в такому незаперечному духовному центрі, як Острозька академія, і в ній лунали молоді голоси, що вийшли перші томи нового багатотомного видання його творів. Дай, Боже, цим книжкам щасливої дороги й гідного фінансування — усупереч нашим звичним реаліям. Отже, не відчуваймо неприсутності Стуса. Віримо в його всеприсутність!

Дмитро Стус

Хочу цю ювілейну доповідь присвятити історії сприймання та входження творчості і власне імені В.Стуса в українське суспільство, літературу, в український соціум і політикум. Рівно 18 років тому, на межі 1989-1990 років, я з’явився в Інституті літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України. Саме у стінах того Інституту, з якого в 1965 р. В.Стуса було виключено, і була проведена величезна архівна та наукова робота із систематизації та наукового опрацювання розпорошеного архіву В.Стуса, що дало можливість видати 9 томів його спадщини. Без цієї величезної кількарічної праці жодні пізніші наукові видання творів Василя Стуса були б неможливими. Саме тому я хочу почати подяками — Інституту літератури НАН України і його

директору М.Г.Жулинському, який колись, спільно з Ю.Покальчуком, переконали мене, юного й досить різкого у словах, що саме тут, на цій базі, яку я сприймав доволі специфічно, зважаючи на непросту історію взаємин цієї інституції з долею мого батька, лише й можливо провести архівну роботу з матеріалом, про який тоді ніхто майже нічого не знав. Тим більше складно було щось планувати з можливих видань.

Подякувати всім співробітникам Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури, тодішньому заввідділу С.А.Гальченку й нинішньому Г.М.Бурлаці, з якими в мене іноді траплялися певні конфлікти, за що прошу вибачити. У часи, коли ми починали, це було дуже непросто, не було грошей, по року не платили зарплатні, але робота тривала.

Думаю, не можна оминати увагою постать покійного Миколи Лавріновича Гончарука, блискучого, як на мене, текстолога, який доклав величезних фахових і власне людських зусиль, аби після опису архіву ми змогли систематизувати матеріали і з невеличким творчим колективом почати роботу над першим науковим виданням “Творів” Василя Стуса.

Душею наукового колективу, який працював над дев’ятитомником, стала М.Х.Коцюбинська. Своєю внутрішньою переконаністю, “великим серцем”, за словами В.Стуса, вона допомогла всім нам здолати численні перешкоди і, зрештою, вийти на результат. Її маю перепросити й подякувати особливо: більшість речей ми бачили й донині бачимо по-різному, але саме її уроки високої любові зробили те видання справжнім і допомогли нам усім вивіститися над різнобаченням, знайти ті основні, сутнісні речі, які дали можливість продовжити роботу в надзвичайно непростих реаліях перших років незалежності.

Згадаю й висловлю щиру вдячність Оксані Дворко, яка багато зробила для підготовки й коментування томів листів й остаточного опрацювання архіву Василя Стуса.

Не можу обійти увагою нинішнього президента Форуму видавців Олександрю Коваль, що першою з українських видавців взялася за проект такого масштабу, і, звісно ж, блискучого редактора Катерину Шевченко, яка, напевно, вклала не менше душі, фаху й праці, аніж кожен із науковців, адже була першим науковим редактором творів Василя Стуса. Добрим редактором. Редактором, який працював з усіма 9 томами.

Звісно, у цьому виданні ми не могли уникнути помилок, але зробили все від нас залежне, аби звести їхню кількість до мінімуму. І сьогодні мені за нього не соромно. Скажу більше: як і Михайлина Хомівна Коцюбинська, я пишаюся причетністю до першого наукового видання творів письменника, який, коли ми починали, був нікому не відомим, а коли закінчували — став знаковою постаттю в літературі та культурі України. Я не випадково зупинився на цьому науковому проекті, бо самим фактом свого постановня він не дав ділкам від політики перетворити ім’я Стуса — мислителя й поета — на зручну політичну фігуру для політеліт і політтусовок, що використовують ім’я Стуса у власних цілях, нічого не роблячи для збереження пам’яті про нього. Це тривало впродовж усіх років незалежності, і тільки дев’ятитомник, як мені здається, не давав можливості повністю перетягнути В.Стуса на політичний бік, відтіснивши на маргінеси його творчість і його духовну складову. Отож хочу подякувати всім причетним до цього проекту, подякувати як син, подякувати як науковець, подякувати просто як шанувальник творчості В.Стуса.

Сьогодні можна говорити про наслідки, успіхи й невдачі, стратегії та помилки у стратегії — одне слово, про сприймання В.Стуса українською літературною та науковою громадськістю і навіть ширше — читацьким загалом України.

Почну з успіхів. Однією з перших статей, яка прорвала в Україні замовчування творів В.Стуса, була стаття М.Г.Жулинського, надрукована в “Літературній Україні” в 1989 р., а пізніше передрукована в його книжці “Із забуття в безсмертя”, відзначеній Національною премією України імені Т.Г.Шевченка. Саме після статті в “Літературній Україні”, яка мала дещо неоднозначне сприйняття, прорвано замовчування імені Василя Стуса на його батьківщині і стало можливим говорити

про видання книжок. В Україні першою книжкою стала “Дорога болю”, урядкована М.Коцюбинською й видана цілком пристойним накладом – 15000 прим. Тоді ж в Івано-Франківську вийшла книжка “Повернення”, підготована по списаних з радіо текстах учасників літературної студії “Дзвін” й оформлена Панасом Заливахою. У тому ж 1990 році побачила світ підготовлена уже мною книжка “Веселий цвинтар”, видана коштом Товариства українців у Польщі, частина тиражу була передана і в Україну.

Десь тоді й почала формуватися стратегія видань поета, яка спершу творилася цілком стихійно й лише останніми роками починає складатися в повноцінну продуману програму. Зараз можна говорити, що паралельно видавалися масові й наукові видання. Одним із наймасовіших видань не лише Василя Стуса, а й узагалі української класики, була збірка “Золотокоса красуня”, урядкована мною, а видана за кошти С.Гальченка, Д.В.Стуса і О.Бригинця накладом 100000 примірників. Був початок інфляції, і це неабияк допомогло. Із 100000 примірників поширено було приблизно 70000-80000, доля інших наразі не відома. Утім, в інфляційні часи зникали не лише книжки, а навіть цілі заводи, отож проект слід визнати доволі успішним.

Коли говорити про сьогоднішню ситуацію з виданнями творів Василя Стуса, треба визнати, що з усіх письменників ХХ ст. видавнича історія творів поета, мабуть, найщасливіша. Це загалом більше 30 назв, виданих загальним накладом близько 300000 прим. Усе продано. І хоча насправді маємо справу з мізерними, як для будь-якого книжкового рівня, цифрами, проте для України це відвертий успіх.

Упродовж останніх десяти років в Україні створено 6-7 музеїв Василя Стуса. Звісно, різного типу і статусу. Всі вони існують переважно на ентузіазмі: найщасливіша доля музею В.Стуса в м. Горлівка, який утримується коштом ветеранів Фонду МВС України (директор С.М.Федоров). Музею у школі рідного села В.Стуса Рахнівки, Гайсинського району Вінницької області, трішки допомагає обласне та районне управління культури. Філіали Горлівського музею відкриті у Вінниці та Києві. Є музеї у школах Броварів і Києва.

Принагідно скажу кілька слів про Фонд ветеранів МВС. Звісно, коли я вперше почув про бажання ветеранів міліції заснувати й утримувати музей В.Стуса, був доволі здивований. Але ось уже 10 років саме завдяки зусиллям О.М.Федорова в Донецьку провадяться вечори пам’яті, двічі відбулись обласні Стусівські читання, на кошти Донецької облради видано “Відкриту книгу біографії В.Стуса”, створено експозицію. Окремо слід згадати роботу по збиранню матеріалів про донбаське “Стусове коло” – друзів і знайомих поета часів його молодості. Проведена пошукова робота, звісно, не всеохопна, але зроблено справді чимало, принаймні про кількох людей нічого не знав навіть я.

І це на тлі майже повної бездіяльності Донецького університету, який провів лише кілька “Стусівських читань”, а цього року відмовився від продовження колись заснованої традиції. Не хочу вдаватися в подробиці. Просто констатую факт.

У 2004 році з метою пропаганди творчості В.Стуса був заснований Гуманітарний центр В.Стуса. Його зусиллями випущено компакт-диск “Живий голос В.Стуса”, але в силу дуже різних причин у 2005 році центр закритися.

Рік тому прийнято рішення про створення Державного музею Василя Стуса в місті Києві. Вийшов навіть Президентський указ. Але.. але жодного механізму фінансового, організаційного тощо під це рішення не закладено. Власне, такою була доля й усіх інших державних рішень щодо державної підтримки роботи щодо опрацювання спадщини та пропаганди творчості Василя Стуса. Рішення були. Реальної підтримки не було.

Аби картина присутності Василя Стуса в сьогоднішній культурі вимальовувалась повною, згадаю про театральні вистави. Починаючи з 1988 р., в Україні створено чотири повноцінні вистави за творчістю В.Стуса та проведено велику кількість вечорів різного рівня. Історія театрального життя творів поета почалася із Львівського молодіжного театру (1988), продовжилася виставами Галини Стефанової та Хмельницького театру “Кут”. Останнім і, певне, найрезонансним проектом

стала вистава театру ім. Лесі Українки, що ознаменувала собою новий етап освоєння Стусової творчості на сцені. Якщо вистава Львівського Молодого театру виросла з поетичного вечора й залишається інтерпретацією текстів, а робота Г. Стефанової була інтерпретацією Стусового внутрішнього світу, то театр Лесі Українки подає вже інтерпретацію, небезсумнівну, певна річ, долі й біографії поета на тлі доби. За цю спробу я дуже вдячний і Роману Семисалу, який вимірював цю роботу впродовж кількох років, і головному режисерові театру ім. Лесі Українки панові М. Резніковичу, який здійснив першу україномовну постановку в театрі російської драми. Не можу не згадати, що до 70-річчя Національним банком України видано 2-гривневу монету “Василь Стус”. Було також випущено поштовий конверт.

Цього року виповнилось 70 років із дня народження Василя Стуса. З них понад десять його творчість не заборонена в Україні. І, може, саме 2008-ий став тим переломом, коли Стуса хочуть “низи” і його вже не треба нав’язувати “зверху”. Вже проведено понад 30 заходів різного рівня в різних куточках країни. І скрізь питання – де придбати твори Василя Стуса. Чесно відповідаю: ніде. Їх нема. Принаймні нема вибору, а якщо десь залишилися недопродані рештки якихось накладів, то йдеться про одиниці книжок.

І це при тому, що кілька років тому, ще коли віце-президентом з питань культурної політики був В. Кириленко, прийнято рішення про фінансування підготовки (неповної) і видання нового 12-томного наукового “Зібрання творів” Василя Стуса. Час минув, а видано лише один том і зроблено книжковий макет другого. Все. Рішення є, а коли мова заходить про фінансування, маємо безкінечні процедури “тендерів-погоджень-ще чого іншого”, що перетворює роботу із системної підготовки на суцільний аврал. Я втомився й не хочу так працювати. Так не робиться наука, не робиться якісне видання. Так бути не має. Зараз існують нові горизонти й нові рішення, але я відповідально заявляю, що сьогодні повірити жодним рішенням не можу. Будуть гроші – продовжимо роботу, ні – візьмусь за щось інше.

Мені соромно за поліграфію першого тому, але я не міг за умовами договору видати том на кращій фабриці.

І сьогодні мені вперше соромно перед прихильниками творчості В. Стуса, що я – теж уперше – нічого не можу вдіяти чи змінити. Сьогодні спільно з видавництвом “Факт” намагаємося знайти якісь кредити, аби у книгарнях таки з’явилися книжки Василя Стуса, але надій, що в рік 70-ліття книжки будуть видані, стає дедалі менше. Що ж, очевидно, і це слід пройти, і це “ковтнути”. Але – не призвичаїться. Не звикнути. Урешті, йдеться навіть не про спадщину Василя Стуса. Ідеться про українську класику як таку. Для сучасної нібицивілізованої української держави є соромом, що ми – єдина з пострадянських республік європейської частини, яка НЕ ВИДАЛА своїх класиків. І сьогодні, переконаний, це більша проблема, аніж книжки самого Василя Стуса. Ми й тут виявляємо свою унікальність, свій “третій шлях”, смішний і прикрий. Я б його назвав глибоко провінційним. Ми й албанці, здається, єдині в Європі, хто так ставиться до своєї класики. І від цього нікуди не дітися. Люди на різному рівні виявляють ініціативу, і це, ще раз наголошу, той результат роботи – і моєї, і всього колективу Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, за який не соромно. Якщо в 1989 році все йшло від нас, то сьогодні сотні людей запитують, чому на ювілей не реагує держава.

Проте, і це я називаю “радянським” синдромом, самий ювілейний вечір не є й не може бути такою реакцією. Реакція – це запуск механізмів, а не проведення одноразової акції, що її може провести кожен із присутніх у залі. Зараз перед стусознавцями нові виклики – праця не “вшир”, а вглиб, у коментарі, примітки, пояснення невідомих реалій і неочевидних мотивацій, розкриття рухомих пружин розвитку особистості. Усе, що робилося до цього, за великим рахунком – збирання найочевиднішого. Нині ця робота майже закінчена. 75%, а може, і 80% спадщини В. Стуса видано. Певною науковою поразкою першого й частково другого тому нового “Зібрання творів” стало те, що в силу означених вище причин ми не зробили якісного кроку в коментуванні. виправили помилки, дещо

пододавали, дещо підкоригували. Але бази, нового слова для розвитку стусознавства ми не заклали. І поки не буде зроблено наступного кроку в цьому напрямку, не варто чекати якісних змін в осмисленні й актуалізації творчості В.Стуса.

Але це стосується, наголошую, не лише В.Стуса. Головне питання нашої доби, питання, в якому працівники Інституту мають стати локомотивом змін, — це чітко поставлена перед державою вимога: видайте нашу спадщину, не примушуйте покоління молодих людей виростати на другорядній попсі, а не на вітчизняній класиці!.. Якщо цього не буде — матимемо маргіналізацію й “бананізацію” всієї культури. Не може повноцінно існувати дерево, якому врізано півкрони. Не може нормально розвиватися література, з якої де факто викинуто Рильського й Олеся, Яновського й Довженка, Бажана й Мисика, Тичину і Хвильового. Творів наших класиків не купити в райцентрах, які колись були основними споживачами української книжки. І всім нам, очевидно, треба докладати значних зусиль, аби змінити існуючу ситуацію. Можливо, це навіть важливіше, ніж гра в бісер на чистому науковому полі. Дякую за увагу!

Василь Герасим'юк

Не можу не погодитися з тим, що присутність Стуса в Україні і світі необхідна. Саме тому, що він був, саме тому, що він є, ми ще триматимемося на цьому життєвому полі, хоч би яким воно було. Думаю, цей ювілей, його широкий резонанс, те, як він сприймається, — теж великий урок не тільки для літературознавців, а для всіх тих, хто розмовляє українською мовою й кому сняться сни українською мовою.

Микола Жулинський

Людина, яка благословила свою тернисту долю, сваволю власної долі, трагічну свою дорогу болю, вже піднімається у своїй особливій, я б сказав, місійній самовизначеності над цим завжди грішним світом. Василь Стус вийшов, звісно, у своїй внутрішній самоусвідомленості, за межі фізичного буття ще за земного, реального життя і внаслідок піддання себе “покуті самотності”. Скажете, що поет вимушений був у силу переслідувань комуністичним режимом увійти в цей особливий стан самозаглиблення серед пустелі варварських обмежень, ізоляції від світу, що це “покута самотності” була йому нав'язана, насилувана. Хай так, але багато хто цього стану — стану майже тотальної самоти й насилуваної німоти не приймав у свою душу й виживав фізично, тоді як Стус, особливо після другого арешту з десятима роками таборів суворого режиму і п'ятьма роками заслання, приймає свою хресну дорогу усвідомлено, гордо, без жодного страху, без будь-якого каяття і надії на повернення в той світ насильства, ганьби, терору, на який “зійшла п'ятьма”.

Як добре те, що смерті не боюсь я
І не питаю, чи тяжкий мій хрест...

Перебуваючи в одному з режимно найжорстокіших концтаборів у селі Кучино, Василь Стус веде відчайдушну боротьбу проти “закону повного беззаконня” — проти свавільного приниження людини, її національної і людської гідності, проти режиму як у концтаборі Кучино, де він досяг “поліцейського апогею”, так і проти комуністичного режиму СРСР. “Ми втратили всяке право належати собі, — занотовує Василь Стус у таємному таборовому зошиті в 1982 році, — не кажучи про те, щоб мати свої книги, зошити, записи. Кажуть, коли Господь хоче когось покарати, Він відбирає розум. Так довго тривати не може — такий тиск можливий перед загибеллю. Не знаю, коли прийде загибель для них, але я особисто чуюся смертником. Здається, все, що я міг зробити за свого життя, я зробив. Займатися творчістю тут неможливо абсолютно: кожний віршований запис відбирається при першому ж обшуку”.

Але поет, попри всі заборони листування, побачень, обшуки, конфіскації написаного, запроторення в ізолятор за протестні голодівки, бореться, бунтує й пише. У листі до мами, сестри та племінниці від 12 вересня 1983 року Василь Стус радо повідомляє, що переслав 900 рядків “Елегії” Рільке, завершив табірну поетичну збірку “Птах душі”, а це біля 300 віршів... А скільки оригінальних поезій, перекладів Рільке, Гете, Верлена, Бодлера відібрали під час обшуків, а от чи віддадуть перед звільненням із табору? І чи буде це звільнення?

Творив поет в умовах абсолютно протиприродних, у надлюдських обставинах фізичного й духовного ув'язнення і не скорився – визрівав до цілком усвідомленої самопожертви. І цей хресний час невмолимо наближався. Наближав його сам поет своєю нескореністю, непоступливістю, своєю боротьбою за власну гідність. Концтабірний режим запроторив Василя Стуса на цілий рік у камеру-одиночку, виснажуючи його тіло то льодовим холодом, то задушливою спекотою, виморюючи голодом, сердечними нападами... Та поет не корився – і загинув. У ніч з 3-го на 4-те вересня 1985 року в карцері ВС – 389/36.

Смерть Василя Стуса в концтаборі стала протестним викликом та обвинувачуванням тоталітарній системі, яке не змогла впокорити вільний дух.

Поет повертається, на жаль, дуже повільно, зважаючи на мізерні тиражі його книжок, яких украй мало в бібліотеках, до свого народу “своїм стражденням і незлим обличчям”. Та наближається той час, коли ми, наш колектив, готуватиме до друку академічне зібрання його творів і його персональну енциклопедію.

Василь Стус пройшов “й кризь смерть”. Не обривався з крока, долав тернистий шлях до себе, до набуття внутрішньої свободи, яке й відкрила йому “вікна в позапростір”.

Галина Бурлака

Я хочу сказати слово від імені тих, кому випала доля готувати видання творів В.Стуса. Спілкуючись із його рукописами, я мала відчуття, що спілкуюся з самим поетом. Кожен із нас, упорядників видання, пережив своєрідний катарсис. Десь у середині 1990-х років Дмитро звернувся до мене з проханням підготувати збірку “Час творчості”, яка мала ввійти до другого тому шеститомника в дев'яти книгах. Це твори, які В.Стус писав у камері попереднього ув'язнення під час першого арешту з 13 січня до 30 вересня 1972 року, коли тривали слідство й суд. Сам факт, що, перебуваючи в таких межових умовах існування, людина активно творить, дуже багато говорить про цю особистість. Вдумайтесь лише, як звучить перший вірш, створений у камері на Володимирській:

Мені зоря сіяла нині вранці,
устроєнена в вікно. І благодать –
така ясна лягла мені на душу
сумирену, що я збагнув блаженно:

ота зоря – то тільки скалок болю,
що вічністю протягтий, мов огнем.
Ота зоря – вістунка твого шляху,
хреста і долі – ніби вічна мати,
вивищена до неба...

На мою думку, це найкраща, найбільш цілісна збірка В.Стуса. Те ж саме говорить і К.Москалець у чудовій передмові до другого багатотомного видання творів В.Стуса, яке готується зараз. Його версія така: після арешту, можливо, унаслідок цього психічного напруження, поет віднайшов довершену форму для своїх творів, вірші пішли, за його ж словами, “неначе кров із горла...”

Тексти дуже специфічні не лише за змістом, а й за способом написання. Це саморобний зшиток, де записано фактично начисто 300 віршів. Записи робились олівцем, тому що ручкою не дозволяли користуватись. Автор був цілком свідомий того, що вони пильно переглядалися наглядачами і слідчими, і це змушувало поета багато чого маскувати. Наше завдання полягало не лише у відчитанні останнього варіанта, а й у розшифруванні виправлень, заштрихованих місць, при тім слід було пам'ятати, що правки з цензурних міркувань не відбивали остаточний авторський текст. При упорядкуванні цих текстів часто ми працювали гуртом –

радилися, міркували, сперечалися. Майже все вдалося зробити, і, наче заклинання через роки, лунали воскреслі рядки поетичного звертання В.Стуса до сина: “Знайди ж мене – під чорною ганьбою, / Межи слідами чорних підшов”.

Магія автографів настільки на мене вплинула, що, вже підготувавши збірку “Час творчості” з варіантами і примітками, я кілька місяців перебувала в аурі цих творів. Відверто кажучи, більше ніколи не переживала такого тривалого душевного потрясіння від читання художньої літератури.

Таке саме враження повторилося, коли минулого року готувала цю збірку до другого багатомного видання. Між іншим, унаслідок цього повторного вивчення автографів вдалося внести кілька суттєвих доповнень до тексту. Одна з таких правок – уточнення авторської композиції збірки, що є суттєвим елементом цього комплексу творів. Для запису останнього, трьохсотого вірша в кінці зшитку не залишалося місця, і поет записав його на звороті саморобного титульного аркуша, поставивши дату (30 вересня) і номер 300. Першого разу, перебуваючи в полоні благоговіння перед автографом, я й не подумала міняти порядок текстів, так останній вірш опинився першим. Тепер же, поміркувавши не лише над зовнішніми факторами, а й над змістом, порадившись із Дмитром, я поставила цей вірш останнім. Таким чином, відновилося задумане автором виразне обрамлення цілої збірки: якщо перший текст починався словами “Мені зоря сіяла нині вранці...”, то останній –

Напевне, так і треба –
судилося бо так:
упали зорі з неба
і надломли мак. [...]

Залопотіла злива,
мов залива – гай-гай!
Кохана, будь щаслива!
Коханий мій – бувай!

Висока вранішня зоря, “вістунка твого шляху”, під жорстокими життєвими ударами падає з неба й нівечить інші тендітні долі.

Друга складова частина збірки “Час творчості” – переклади з Гете. При підготовці до першого видання через брак місця до книжки не потрапили варіанти цих перекладів. Тепер, готуючи тексти до друку, я була вражена, наскільки виразні ці варіанти. Дуже шкода, що наша видавнича практика ще не придумала формату, де б варіанти подавалися як рівноправні тексти: адже, на жаль, наш читач не завжди має звичку зазирнути в кінець книжки, де вміщено варіанти і примітки. У випадку, про який ідеться, варіанти – це художньо довершені тексти, при вивченні яких особливо виразно постає Стус-перекладач не як раб, а як суперник поета, котрого перекладає. Крім глибокого знання іноземної мови, Стус досконало знав рідну українську мову й віртуозно володів нею.

Хочу сказати, що при міркуванні про феномен цієї людини, його геніальну творчість і трагічну долю думка часто зупиняється на парадоксальній сучасній ситуації. На жаль, нам так бракує не лише Стусової непримиренності до фальші, до несправедливості, а й елементарної чесності. Часом аж дивно: як, ставлячи цю особистість на покуті, як ікону, навіть не намагаємось брати з неї приклад...

Елеонора Соловей, лауреат Премії ім. В.Стуса

Є щось могутньо енергетичне в самій постаті і творчості Стуса. Згадувалось сьогодні і про якісь містичні моменти. Для мене дуже багато таких моментів, попри те, що я на час першої зустрічі з В.Стусом була ще “зеленою” й недосвідченою. А подарувала мені цю зустріч Михайлина Хомівна. Ця подія насправду дуже багато що визначила і структурувала в моєму характері так само, як і вихід тієї першої книжки “Дорога болю”. Він стався саме в той момент, коли залишилося тільки цей розділ написати для дисертації про українську філософську лірику, і раптом усе набуло якоїсь викінченості й уже можна було це вносити на люди. Маленький Дмитрик підростав, а батько був присутній у тому прип’ятському гурті тільки як текст і як згадана пісня “Ой на горі вогонь горить”, що так дивовижно звучала над водою вечорами, і всі знали: це улюблена пісня Василя. Я сподіваюся, що сьогодні наше зібрання і те, що ми говоримо й

думаємо при цьому, стане важливим моментом усталення оцієї присутності Стуса в нашому житті.

Григорій Сивокінь

Із Василем ми сиділи в одній кімнаті кілька років, говорили багато про що, зокрема і про його поезію. На жаль, я, мабуть, не завжди вмів її ідентично сприйняти, тому іноді висловлював легкі критичні зауваження. Але він був великодушний і прощав мені це. А потім Василя в Інституті не стало. Й одного разу в універмазі чую за спиною: “Григорію Матвійовичу”. Обернувся — Василь Стус. І ми з ним пройшли до теперішнього Майдану Незалежності, знову ж таки говорили про різне, але мені навіки запало в пам'ять: *я не можу в цьому світі вільно жити, я повернуся туди, назад*. Отак він сказав. І справді, через зовсім короткий час його знову забрали з усіма наслідками для його трагічної й героїчної біографії. А тоді ще я іноді бавився малюванням і, сидячи з Василем в одній кімнаті, накидав його екслібрис. Михайлина Хомівна при цьому була свідком і хотіла малюнок забрати, але я пошкодував віддати. Екслібрис побачив світ у журналі “Критика” і став популярним.

Віталій Дончик

Доповідач говорив про зміни у ставленні української громадськості до художньої творчості й самого образу поета, політв'язня, борця за Україну Василя Стуса. Розумію сина поета, якому довелося за ці 16 років обійти багато вищих і нижчих чиновницьких кабінетів із різними проблемами, пов'язаними з виданням творів, вшануванням пам'яті В.Стуса, і це по сьогодні не сповнює його оптимізмом щодо істотних зрушень у ставленні до культури в Україні і в ній самій (культури й Україні).

Але тут є різні, так би мовити, рівні громадської рецепції. Пригадую перепоховання В.Стуса, М.Литвина, О.Тихого. Тоді ми, рухівці, національні демократи, ішли Києвом, і люди, що стояли на тротуарах, дивилися здивовано чи й насторожено, було і співчуття, але був і страх, і не відчувалося загальної солідарності, єдності. Безумовно, сьогодні й страх, і подивування залишилися в минулому, сьогодні піросло покоління, яке вивчало в школі і в вузах поезію В.Стуса.

Я ж хочу сказати про інший рівень — наукового вивчення його глибокої і неповторної поетичної творчості. Високий громадянський патріотичний подвиг В.Стуса усвідомлюватиметься й шануватиметься мірою справді демократичного дозрівання й удосконалення суспільства. А ось літературознавці за 16 років мали можливість зробити багато, і відчутні наслідки, на мою думку, є. І видавничі (досить назвати підготовлений М.Коцюбинською та Д.Стусом 6-томник та інші книжки), і суто науково-дослідницькі. На початку 90-х вийшов збірник у Мельбурні “Стус як текст”, у ньому переважали статті авторів українського зарубіжжя. Зараз маємо сотні й сотні більших і менших розвідок, статей, нарисів, присвячених поетові, захищено з десяток кандидатських дисертацій; стусознавство в Україні — це вже цілий науково солідний материк (до речі, напрошується біобібліографічна праця, яка б ретельно зафіксувала надбання цієї літературознавчої галузі).

...Думаю про те, скільки здоров'я, сил, творчої енергії і самого часу відібрало в нашого Василя його загразоване, в'язниче життя. Він був од природи поетом, перша добірка з передмовою А.Малишка з'явилася в ж. “Дніпро” ще в кінці 50-х років, він міг стати глибоким дослідником художнього слова, філософом. Він аж ніяк не готував себе до діяльності політичного борця, дисидента, політв'язня. Просто прагнув бути чесним перед своїм народом письменником, мав у серці Україну, ненавидів конформізм, тоталітарно-залежницьке мислення, уболівав за долю рідної мови. Але не можна було тоді — і це доводить доля багатьох талановитих українських митців — просто бути чесним і вільним поетом. За чесність і правду, за любов до України впродовж віків карали, ламали хребти, як Тичині, купували. Василь Стус обрав чесну поезію і боротьбу. І безсмертя.